

नागोजी मानेस बादशहाकडून संताजींचा शेवट कल्यावद्दल ७ लक्ष ७८००० ए.
जहागीर मिळाली होती.

4 **संताजी घोरपडेची योग्यता-मूल्यमापन :-** संताजीच्या जीवनाचा शेवट दुःख
झाला असला तरी त्याचे मोठेपण, कर्तृत्व कमी होत नाही. गो. स. सरदेसाई यांचा
“गनिमी काव्याचा आद्य जनक” अशी पदवी संताजीला बहाल केली आहे.
इतिहाससंशोधक स. मा. गर्गे यांच्या मते, “युद्धनेतृत्व, संघटनकौशल्य, साहसी वृत्ति
आणि अतुल पराक्रम या चार गुणांच्या जुटीचा संताजीएवढा दुसरा वीर पुढे
मराठेशाहीत क्वचितच झाला असेल. मराठी राज्य थोर संकटात सापडले होते त्याकाळात
ते जमविण्यासाठी औरंगजेबाशी निकराचा संघर्ष करावा लागला. त्या संघर्षाचा मुद्दा
कणा संताजी घोरपडे होता.” संताजी हा शिवाजी महाराजांच्या लष्करी शिस्त
वाढलेला सेनापती होता. त्यास गनिमी युद्धातील शिस्तीचे बाळकडू परंपरेने पाज
होते. धाडस, कल्पकता, बुद्धिचातुर्य या गुणांबरोबरच सेनापतीकडे कार्यक्षम हेरयंत्रण
अभ्यासपूर्ण संयोजन, हुकुमांची अचूक अंमलबजावणी व कमालीची शिस्तबद्धता असा
लागते. या गोष्टी संताजीकडे नक्कीच होत्या. लष्करातील शिस्तीवर संताजी घोरपडे
यांचा कमालीचा भर होता. सर जदुनाथ सरकार म्हणतात, “Santaji Ghorpade
insists an efficiency and discipline in a tropical country marks himself
universally unpopular” शत्रूला तो चकवीत असे. मुख्य फौज आडवळणी प्रदेशात
ठेवी व छोटी फौज घेऊन शत्रूपुढे उभा राही. पराभव झाल्याचे नाटक करी व पाठलाग
करणान्या शत्रूवर अचानक तुटून पडे. संताजी हा शिवाजी महाराजांच्या राजकीय
तत्त्वज्ञानाच्या मुशीतून तयार झालेला सेनानी होता. या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा
स्वराज्यनिर्मिती, स्वराज्यसंरक्षण, व स्वराज्यनिष्ठा या तत्त्वांना महत्त्व होते. संताजी
व धनाजी या दोघांवर या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा प्रभाव होता. राजाराजा
महाराजांपासून तो दूर गेला तरी तो मोगलांना मिळाला नाही. निराशेच्या प्रचारात
अंधकारात असतानाही व जवळ युद्धसाहित्य, पैसा व २०-२५ हजारांची जंगी फौज
असताना तो शत्रूस मिळाला नाही यात त्याचे मोठेपण आहे. ही बाब स्वराज्यनिष्ठेचे
निदर्शक होती. शिवाजी महाराजांच्या संस्कारांची फलश्रुती होती. डॉ. जयसिंगराव
पवार ‘सेनापती संताजी घोरपडे’ या ग्रंथात लिहितात, “पुढेचा इतिहास असे सांगतो

की संताजीसारखा प्रतिसंताजी मराठ्यांना निर्माण करता आला नाही. पुढे औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत मराठे मोगलांशी गनिमी युद्ध करीत होते पण संताजीप्रमाणे एकामागून एक असे नेत्रदीपक विजय कोणाही मराठी सेनानीस कमविता आले नाहीत.”

संताजी-धनाजीसारखे सेनानी मराठ्यांच्या इतिहासात नसते तर संभाजीच्या वधाबरोबरच बादशाही छावणीत मराठ्यांचा इतिहास संपला असता. सेतू माधवराव पगडी यांच्या मते, “अशा या श्रेष्ठ सेनापतीचा मृत्यू एका आणीबाणीच्या प्रसंगी घडून यावा ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट होय. मराठ्यांत नवचैतन्य निर्माण करणारा अद्वितीय यशस्वी सेनापती म्हणून संताजीचे नाव मराठ्यांच्या नव्हे तर भारताच्या इतिहासात अमर झाले आहे.” डॉ. ब्रिजकिशोर म्हणतात, “पराक्रमी संताजीचा दुर्दैवी मृत्यू मराठेशाहीच्या दृष्टीने प्रचंड आघात तर मोगलांच्या दृष्टीने आनंदोत्सवाचा प्रसंग होता.”

जिंजीचा पाडाव :- (१६९९) संताजी घोरपडेच्या मृत्युमुळे मराठ्यांना एक प्रकारचे सामर्थ्यच प्राप्त झाले होते. झुल्फिकारअली खानला मोगल बादशहा औरंगजेब पत्र लिहून जिंजीचा किल्ला हाती आलाच पाहिजे अशी तंबी देत होता. गनिमी कावा युद्धनीतीचा आश्रय घेतल्याने मराठ्यांनी मोगलांना सतत गुंतवून ठेवले होते. जिंजीचा वेढा मोगल-मराठे या दोघांनाही कंटाळवाणा झाला होता. औरंगजेबाच्या दबावामुळे झुल्फिकारअली खानने आपले सामर्थ्य हा किल्ला जिंकण्यावर केंद्रित केले. औरंगजेबाचे वृद्धापकाळाने निधन होणार, त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या गादीच्या वारसासाठी तंटे होणार, या परिस्थितीत दक्षिणेची सुभेदारी मिळावी व ती टिकावी म्हणून मराठ्यांचे महकार्य घेण्याचे झुल्फिकार अली खानने ठरविले व त्याने छत्रपती राजारामाशी तडजोड केली. त्यानुसार राजाराम जिंजीच्या किल्ल्यावरून निसटला व ३० डिसेंबर १६९७ रोजी तो वेल्लोरच्या किल्ल्यात आश्रयाला आला. छत्रपती राजारामाबरोबर दरबारी मंडळां (राणा ताराबाई व राजमबाई, राजपुत्र संभाजी व शिवाजी, दोन राजकन्या व मराठा सैन्य) फेब्रुवारी १६९७ मध्ये विशालगडावर सुरक्षित पोहोचली. छत्रपतींच्या कुटुंबीयांना सुरक्षितपणे स्वराज्यात पोहोचविण्याची काळजी शिर्के व मोहिते चा मोगली सैन्यातील सरदारांनी घेतली होती. मार्च १६९८ मध्ये राजाराम महाराष्ट्रात आला. तो मुखरूपपणे आल्याने मराठ्यांच्या उत्साहाला उधाण आले. १६९८ च्या दसऱ्यापासून त्याने राज्यकारभार सुरू केला.

मराठा स्वातंत्र्यसंग्रामाचे पर्व (१६९८-१७००) :- छत्रपती राजारामांनी महाराष्ट्रात दौरा करून मोगलांविरुद्ध उठाव करण्याची पुन्हा तयारी सुरू केली. त्यांच्या या दौऱ्यामुळे मराठ्यांत पुन्हा एक विलक्षण जिद्द निर्माण झाली. संपूर्ण मराठी प्रदेशात मराठा सरदारांनी पुन्हा मोगलांविरुद्ध लढा सुरू केला. परसोजी भोसले यांनी वऱ्हाडात, राणोजी घोरपडे व बहिर्जी घोरपडे यांनी कर्नाटकात, कान्होजी आंग्रे यांनी कोकणात, नेमाजी शिंदे व विश्वासराव पवार खानदेशात, धनाजी जाधव व हणमंतराव निंबाळकर मध्य महाराष्ट्रात, तर खंडेराव दाभाडे बागलानमध्ये अशी मुसंडी या सेनापतींनी मोगलांविरुद्ध मारली. मराठ्यांचे शक्तिस्थान असलेले किल्ले जिंकण्याचे ठरविले. मराठा फौजांनी सर्व बाजूंनी जोर धरला होता. नोव्हेंबर १६९९ मध्ये वसंतगड काबीज करून औरंगजेबाने आपल्या मोहिमेचा शुभारंभ केला. मोगल-मराठा फौजेत पुन्हा अटीतटीचे युद्ध सुरू झाले. हे किल्ले लढवणे अशक्य आहे हे मोगलांच्या लक्षात येताच मोठमोठ्या रकमा मराठ्यांना देऊन किल्ले मोगलांच्या हाती दिले. अर्थात ते पुन्हा जिंकण्याच्या इराद्यानेच. सेतू माधवराव पगडी यांनी या प्रकारास 'मराठ्यांची कंपल्सरी डिपॉझिट स्किम' म्हटले आहे.

साताऱ्याचा वेढा :- औरंगजेबाने सातारा (अजिंक्यतारा) किल्ल्यास वेढा दिला पण त्यास तो जिंकता आला नाही. तो वेढा बऱ्याच काळापर्यंत रेंगाळत राहिला. मराठ्यांचा चिवटपणा पाहून औरंगजेब आश्चर्यचकित झाला. औरंगजेबाने पन्हाळा ते सातारा हा प्रदेश जाळून उद्ध्वस्त करण्याचा संदेश त्याच्या सेनापतींना दिला होता. वेढा टाकणारे जे मोगल सेनापती व लष्कर होते त्यावर बाहेरून धनाजी जाधव, हणमंतराव निंबाळकर, राणोजी घोरपडे इ.नी अनेकवेळा छुपे हल्ले चढवून मोगलांची रसद बंद करून त्यांना बेजार केले होते. (जानेवारी १६९९ मध्ये राजाराम कर्नाटक मोहिमेवर गेले. कागदपत्रांअभावी त्यांच्या या कर्नाटक मोहिमेचे कारण समजत नाही. तसेच कर्नाटकात गेल्यावर त्यांनी जे कार्य केले तेही समजत नाही. मे-जून १६९९ मध्ये राजारामांनी कौकण भागाचा दौरा केला. किल्ल्यांची दुरुस्ती, वतनविषयक तक्रारी, गुणी व स्वराज्यनिष्ठ सेवकांना वेतन देणे या प्रश्नांत त्यांनी लक्ष घातले.)

छत्रपती राजारामचे वतनविषयक धोरण :- छत्रपती राजारामच्या वतनविषयक धोरणामुळे त्यांच्यावर अनेक इतिहासकारांनी टीका केली आहे. छत्रपती संभाजीच्या काळात सिद्दी, पोर्तुगीज व मोगल यांच्याशी झालेल्या युद्धांमुळे मराठी साम्राज्य